

PEDAGOGIK TADQIQOTLARDA IJODNING NAMOYON BO'LISHI**Sharipov Ravshan Zoirovich***Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti**TAT-101 guruh magistranti*

Annotatsiya: *Ijodning maxsus shakli bo'lgan ilmiy tadqiqot masalasi o'ziga xos metodologik xarakterga ega. Uning asosiy vazifasi subektning borliqni, hodisalarni bilishda namoyon bo'ladi. Shu nuqtai nazardan, ilmiy ijod fanda evristik xarakterga ega. Ushbu maqolada "Pedagogik tadqiqotlarda ijodning namoyon bo'lishi" haqida muhokama qilinadi.*

Kalit So'zlar : *Ijodning asosiy xossalari. Ilmiy ijodning amal qilish mexanizmlari. Aqlning ijodiy faolligi imkoniyatlari. Ilohiy ijodkorlikning o'ziga xos xususiyatlari. Daxollikning tabiati.*

KIRISH

Darhaqiqat, ilmiy-tadqiqot faoliyati deganda subektning obektga faol, izchil ta'siri tushuniladi. Bu ta'sir jarayonida inson o'zini qurshab turgan muhitni o'zgartiradi, shu paytgacha yo ko'rilmagan, anglanilmagan, o'rganilmagan, g'aroyib va jozibali yangilikni yaratadi yoki kashf etadi. Ayni shu ma'noda faoliyat deganda kishilik jamiyati mavjudligining zaruriy sharti bo'lib, dunyoni o'zining maqsadiga ko'ra o'zgartirishga qaratilgan inson xatti-harakati tushuniladi. Ilmiy-ijodiy faoliyat - bu insonning o'zi va atrofidagi o'zgarishlarni anglab yetishga doimiy ravishda tayyor turish, yangicha tafakkur qilish asosida o'z qobig'idan chiqqan olishidir. Yangi narsalarni ixtiro etishga bo'lgan intilish olimning nazariy huzur-halovatini namoyon etadi. V.A.Engelgardt fikricha, «Ijod... - san'atning mohiyati.

U xuddi shu darajada fanning ham mohiyatidir. Har ikki holatda insonning yaratish, ya'ni o'zligini namoyon qilish qobiliyati muhim. Ilmiy kashfiyot, xuddi san'at kabi, ijodkoming muayyan xususiyatlarini o'zida saqlab qoladi va keyingi hayoti davomida butun insoniyat boyligiga aylanadi»(1) . Bundan shu narsa kelib chiqadiki, ilmiy kashfiyot ham inson ijodining mahsuli sifatida inson qanchalik nozik, qanchalik asosli, qanchalik go'zal bo'lsa, shunga qarab o'zgarib boradi. Biroq ilmiy ijod bilan badiiy ijod bir- biridan farq qiluvchi xususiyatga ega. Masalan, badiiy ijod insonning hayotiy tajribasini tasvirlasa, ilmiy ijodda tabiatni bilish va uni o'zgartirish tajribasi obektivlik tamoyili asosida umumlashadi. Buni biz F.Bekon ijodida kuzatishimiz mumkin. Darhaqiqat, ilmiy ijoddagi bunday o'zgarish ketma-ketlik xususiyatiga ega.

Shuning uchun ham N.A.Shermuhamedova «...fandagi uzluklilik ijodiy jarayon va oldingidan mutlaqo farq qiluvchi yangi bilimning paydo bo'lishida namoyon bo'ladi»", deb yozadi. L.A.Grevsova «Ijodiy jarayon barcha botiniy kuchlar oliy darajada jamlangan lahzada vujudga keladigan nogahoniy «bashorat» tarzida tushuniladi. Shuning uchun ham Platon ijodning asl manbaini bilimda emas, ilhomda deb hisoblaydi. Xudo insonni yaratib, uning o'ziga o'xshashini istasa, inson ham o'z ijodi mahsulining o'ziga o'xshash bo'lishini xohlaydi»(2) Darhaqiqat, fan tarixida ijod muammosi o'zining antik xususiyati bilan alohida ajralib turgan. Bu davrda ijod ikki shaklda namoyon bo'ladi. Bunda birinchidan, ijodga ilohiylik, ya'ni kosmosning tug'ilishi(yaratilishi) sifatida baho berilgan bo'lsa, ikkinchidan unga inson mehnat faoliyati natijasi, deb qarash shakllangan. Platon ilohiy ijod asosida «Demiurg» dunyoni aql va tafakkurga monand ravishda yaratganligini ko'rsatib o'tadi. Uning fikricha, «demiurg» moddiy narsalarning ijodkori. Biz uni hissiyot orqali emas, balki aql orqali bilishimiz mumkin, deb ta'kidlasa-da, ijodiy jarayonni Platon idealistik ma'noda tushunadi, chunki u badiiy ilhomni bilish jarayoniga qarama-qarshi qo'yadi. Shuning uchun ham Platon «Musavvirning ilhomi aqldan yiroq, aqlga qarshidir»(3), deb yozadi.

Ijodiy jarayonni Platon «ruhlanish» va «ilohiy kuch» atamaları orqali asoslashga intiladi. Platon fikricha, «Shoir san'ati va bilimi bilan ijod qilmay, balki ilohiy quvvatdan ijod qiladi»(1).

MUHOKAMA VA YECHIM

Shunday qilib, faylasuf shoirona ijodni mistik nazariya orqali rivojlantiradi. Bu nazariyaga binoan musawir bexosdan (beixtiyor) telbaga o'xshab ijod qiladi. Bu ijodiy akt o'z-o'zicha aqldan yiroq xarakterga ega. Musawir va shoir o'zlari nima qilayotganlarini bilmay ijod qiladilar. Shuning uchun ham mutafakkir «Haqiqiy ijod ilohiylisiz bo'lmaydi»(4), degan xulosaga keladi. Aristotel esa «Inson dunyoning eng yaxshi ijodidir» degan g'oyani ilgari suradi. Shuningdek, u o'zining «Poyetika» asarida badiiy ijodning me'yoriy qonunlarini falsafiy jihatdan tahlil qiladi. Aristotel san'atning borliqdagi imkoniyatini faol, ijodiy yuksak badiiy mahorat bilan ifodalashda ko'radi. Uning fikricha, «San'atning vazifasi voqelikni mexanistik tarzda qayta tiklamay, balki uni ijodiy aks ettirishdan iborat»(5).

Aristotelning fikricha, ijodiy jarayon insonning subektiv faoliyati bilan bevosita bog'liqdir. Shu ma'noda, ijodiy jarayonni aql yordamida ham bilish, anglash mumkindir. Bunday munosabat Abu Nasr Forobiy qarashlarida ham uchraydi. Alloma fikricha, «Inson mohiyati aqlda namoyon bo'ladi»(6).

Bizning nazarimizda, falsafada aql g'oyasining paydo bo'lishi - insoniyat tafakkur tarixidagi eng muhim hodisadir. Darhaqiqat, borliq va yo'qlikni,

haqiqat va fikr dunyosini birbiridan ajratish aqliy tajribani nazorat qilish imkoniyatini beradi. U shuningdek, voqelikdan ijodiy xayolni ajratishga, yashirin narsalami muhokamaga olib chiqishga imkon beradi. Antik davrda ijodga haqiqiy bilim, mangu va o'zgarmas borliq mahsuli deb qaralgan. O'rta asrlarda ijod o'zgacha talqin qilingan. Binobarin, biz unda ikki tendensiya kesishib o'tganligiga guvoh bo'lamiz. Bulardan birinchisi, teistik, qadimgi yahudiy dinidan kelib chiquvchi yondashuv bo'lsa, ikkinchisi, panteistikantik falsafa g'oyalaridan kelib chiquvchi yondashuvdir. Bu davrda birinchidan, Xudoni subekt sifatida tushunish bilan bog'liq, ya'ni dunyoni mangu namuna bo'yicha emas, mutlaqo erkin tarzda yaratish uni ijodiy faoliyatga daxldor deb qaralgan. Jumladan, Avgustin «Agar Xudo, «o'z narsasi»dan o'zining ijodkorlik kuchini olib qo'ysa, u narsa ilgari mavjud bo'lmagandek, yaratilmay qoladi»(1), deb yozadi. Uyg'onish davrida ilmiy ijod badiiy ijoddek ta'rif va tasnif etilgan. Aynan Uyg'onish davrida ijodning individual xarakteriga alohida e'tibor qaratilgan, ijodiy jarayonda qobiliyatning o'mi va uning namoyon bo'lishi ustuvor ahamiyat kasb qilgan. Natijada ijodning talqinida islohotchilik (reformasion) yondashuvi shakllangan. Yangi davrda ijodning olamni estetik idrok qilish darajasi emas, faoliyat bilan bog'liq jihatlari namoyon bo'lgan. Markaziy Osiyo mutafakkiri Abu Nasr Forobiy kuchga ega bo'lmagan o'ninchi aql o'z navbatida yagona aql va yagona ruhni ijod qilishini ta'kidlab o'tadi.

Mutafakkir har ilm va aytilgan gap, sodir bo'lgan narsa va yog'du farishtadandir, deb biladi. Shuning uchun insoniy aql kuch-quwat jihatdan o'zida farishta tabiatiga egadir. Ikki tomonlama vaziyat, ya'ni amaliy va nazariy aql vositasida ikki xil «surat»ga ega bo'lgan insoniy aql «yerdagi farishtalar», deb ataladi. Ruhlar taqdirining siri bundan boshqa narsa emas. Nazariy aql to'rt taraflama holat vositasida farishta aqli bilan yoki faol aql bilan qo'shiladiki, uni muqaddas aql, deb ataydilar. Muqaddas aql o'zining eng oliy bosqichida o'sha mumtoz payg'ambarlik aqlidir(7). Darhaqiqat, Forobiyning bu fikrida ijod manbai aql ekanligiga ishoradir. Chunki Alloh faqat insonga ato etgan aqldan ijodiy foydalanish bir tomondan shaxsni ma'naviy-ruhiy kamolotga undasa, ikkinchi tomondan uning ijodi natijalari jamiyat rivojiga ham ta'sir qiladi. Ibn Arabiyning ta'kidlashicha, oqilona bilim inson tanasini boshqaruvchi bo'lib, ongli mavjudotning dunyo haqidagi muqarrar bilimni shakllantirishda muhim unsur hisoblanad?. O'z davrida alloma insonning ijodiy faoliyatidagi mukammallik «boshlangich nuqta»dan tortib «pirovard nuqta»gacha bo'lgan bilimlami anglash ekanligini asoslashga harakat qilgan(8).

Al-Xorazmiy ijodiy faoliyatning obektiv asoslari haqida to'xtalib, uning muhim rasional manbai sifatida matematik tushunchalami keltirib o'tadi. Shuning uchun ham alloma matematik tushunchani aqlning ixtiyoriy ijodi

emas, balki obektiv damning ma'lum tomonlarini, ashyolar o'rtasidagi munosabatlarning in'ikosi, deb talqin etadi(4). Al-Xorazmiy ijodning metafizik tomonlarini ham tahlil qiladi. Uning fikricha, aynan ijod insonni borliqning boshqa rejimiga'tushiradi. Bu ayniqsa, inson sevsa, maqsadini aniq bilsa, e'tiqodga kuchli muhtojlik sezsa va e'tiqod qilishni boshlasagina amalga oshadi. Bizning nazari-mizda, aynan mana shu jarayon inson borlig'ining ijodkorlik ruhini bel-gilaydi. Ijod qilish orqali biz o'zligimizni anglaymiz, haqiqiy erkinlikni his qilamiz. Lekin bunday holat kamdan-kam uchraydi. Chunki ijod ayni shu murakkabligi va takrorlanmasligi bilan alohida ajralib turadi. Ibn Sino «Risolaye Hay ibn Yaqzon» («Yaqzon o'g'li Hay, ya'ni Tirik o'g'li Hayot haqida risola»)da insonning ijodiy imkoniyatlari quyidagicha izohlanadi: Inson o'zining bilish va ijodiy qobiliyatini to'la ishga solib, atrofidagi his-tuyg'u uyg'otuvchi dunyoni mustaqil ravishda tajriba vositasida bila oladi(1). O'zining bu fikri bilan Ibn Sino ijodni insonning borliqni anglash, o'zgartirish, takomillashtirish, o'zidagi intellektual kuch ekanligini isbotlashga harakat qilgan. Ibn Rushd esa, Arastuning ijodning mantiqiy asoslari haqidagi fikrini sharhlash bilan bir qatorda ijod jarayoni xudo emanatsiyasi tufayli yuzaga kelishi va uning asosida material va shaklning birligi alohida o'rin egallashini asoslashga harakat qiladi Yangi davrda ijodga nisbatan ikki nuqtai nazar shakllanadi: panteistik va intuitiv. Panteistik an'anaga asosan ijod bu ilohiyot yoki borliq tajallisi bo'lib, uning nurlari inson qalbi va ruhiyatiga singib ketgandir. Ijod-individual va obektiv asoslarga ega bo'lgan intuitiv faoliyat mahsuli, degan fikr intuitiv yondashuvning ifodasidir. Nemis mumtoz ilmida ijod masalasi o'zgacha ma'no-mazmun kasb etgan. Jumladan, Fixte inson ijod jarayonida ikki xil voqelikning, bir tomondan, o'z-o'zini ma'naviy yaratadigan va ikkinchi tomondan, ongning ijodiy faoliyati jarayonida vujudga keladigan voqelikning mohiyatini bilish mumkinligini qayd etadi. Ayni shu ma'noda, Fixte «Fan insonni ozodlik va ijodiy erkinlikka undaydi»(9), deb yozadi. Shuningdek, bu jarayonda «dunyoviy ruh»ning ijodiy aktivligi belgilovchi rol o'ynashini alohida ta'kidlab o'tadi. Gegel ongni mutloqlashtirganligi sababli, muqarrar ravishda tushunchani ham ilohiylashtiradi. Gegel ta'limotiga ko'ra, «Nag qanday hayotning ibtidosi», «o'z ichiga barcha mazmunni to'laligicha joylagan, cheksiz, ijodiy shakldir»(1). Ongoing faollik jihati va kishilarning barcha o'ylagan, maqsadga muvofiq amaliy faoliyati dunyoni o'zgartirishga qodir bo'lsa ham, Gegel tomonidan ijod qilish, «mutloq g'oya»ning o'z-o'zini bilishi sifatida idealistik talqin qilinadi. Biroq mutafakkir insonning erkinlikka, adolatga, mehr-muhabbatga, go'zallikka, kamolotga intilishi, qobiliyatlarini namoyon etishga, ijod etishga urinishi uning ma'naviy ehtiyojidan kelib chiqishini inkor etmaydi. Gegel ijodiy faoliyat subekti sifatida shaxsni tan-

oladi. Uning fikricha, «Ijod mushohada qilish qobiliyati, tasawuming samarali va reflektiv faoliyati bo'lsa amalga oshadi» (10). Shuningdek, Gegel ijodni o'z-o'zini rivojlantirish jarayoni sifatida ko'rib chiqadi. O'z navbatida ijodiy faoliyat negizida qarama-qarshilik yotishini isbotlashga harakat qiladi. Gegel dan farqli ravishda A.Bergson ijodiy faoliyatni intuitiv, hissiy jihatdan kelib chiqqan holda izohlab, «Tabiat evolyusiyasi doimo yangilikning tug'ilishidan iborat, ya'ni ijod birdan paydo bo'ladigan va oldindan aytib bo'lmaydigan jarayondir»(11) degan xulosaga keladi. Inson ongida faqatgina tafakkurning natijasi - intuitiv darajada adekvatlik sifatida anglangan, topilgan yechim namoyon bo'ladi, jarayonning borishi esa kadr ortida qoladi. Shuning uchun, ilmiy kashfiyotlar dafatan va kutilmagan vaziyatlarda (insayt holatida) sodir bo'ladi: vannada (Arximed), olma daraxti tagida (Nyuton), kirakash izvoshning zinapoyachasida (Puankare), tushda (Mendeleyev va Kukul) va h.k Shelling fikricha, ijodga sirlik xos: «Yozuvchilar, shoirlar, musawirlar ijod jarayoni qanday ro'y berishini tushuntirib bera olishmaydi va bu bilan faxrlanishadi ham. Xuddi o'sha mutloq aql - Xudoning xohishi va ruhi yordamida ijod jarayoni ong nazoratidan qutuladi. Natijada «ilhom paris» deb ataladigan sirli, ongsiz ijodiy kuch ruh uchun badiiy yaratuvchilik vazifasini bajarishga kirishadi»(12). Demak, «Aql ijodkor kuch emas, u asosan uyg'unlashtiruvchi, nazorat qiluvchi kuchdir. Hattoki eng sof mantiqiy sohada ham aynan insayt birinchi bo'lib yangi bilimni kashf etadi» Ayni shu ma'noda, B.Paskal, A.Puankare, J.Adamar, D.Mendeleyev, V.Vemadskiy, A.Bexterev, A.Eynshteyn, V. Geyzenberg, B.Rassel va boshqa olimlar ilmiy ijod, kashfiyot mantiqiy tafakkur jarayonida emas, balki aynan mantiqiy tafakkur ishtirok etmagan, ya'ni «insayt» holatida sodir bo'lishi o'z boshlaridan kechirgan dalil ekanini tan olganlar(13). Nisshe «Ijod bu kasbiy ma'noda emas, balki hayotiy ma'noda odam - o'zining hayotini o'ylab olib boradigan, o'z ishiga go'zallik va mahorat berishga intilgan, hayvoniy ehtiyoj va hayvoniy egoizmdan yuqori bo'lishga intilish jarayonidir»(14) deb yozadi. Shuning uchun ham mutafakkir, boshqa odamlarda hayvon va odamiy holat o'rtasidagi chegara juda nisbiy ahamiyatga egaligini alohida ta'kidlaydi. Demak, ijod bu «yaratish», «uyg'onish», «hushiga kelish» va shu holatda, qancha uzoq bo'lsa shuncha yaqin qolish demakdir. Afsuski, hozirda ko'pgina insonlar o'z vaqtining ko'p qismini deyarli reflektor ravishda avtomatik rejimda o'tkazadi, ya'ni ishga boradi, hayotini yaxshilaydi, o'z hayotini fikrlashning shakllangan stereotiplariga bo'ysundirib o'tkazadi. Ayni damda u ba'zan o'zining ijodiy qobiliyatini anglamaydi ham. Aynan shuning uchun ham bunday insonlarda ertami kechmi hayotining absurd chizgilari paydo bo'lishiga olib keladigan darajadagi zerikish, hayotning ma'nosizligi haqida tasawurlar shakllanadi, balki hayotga

muhabbati ortadi. M.Abdullayeva, G.Pokachalovlarning e'tirof etishicha, fandagi ijod O'zining mazmuni va mundarijasiga ko'ra, san'at va h.k. sohalaridagi ijoddan farqlanadi. Biroq ular o'zaro umumiy jihatlarga ham ega. Bu esa ulardagi «psixologik jarayonning bir xil» ekanida ko'rinadi. Har ikkala ijod shaklini mehnatdan zavq olish (Platon nuqtai nazaridagi «ekstaz») va ilhomlanish farqlab turadi(15) .

XULOSA

Ijtimoiy ongda yangiliklarning yagona manbasi individual onmdir. Ijod odamlarning ongli faoliyatining ifodalanishi bo'lib, insonning shaxsiy borlig'i shaklini tashkil qiladi. Ijod insonning obektiv va subektiv ro'yolikni o'zgartiruvchi faoliyatidir. Shuning uchun ham A.M.Korshunov «Ijod bu subektning obekt bilan faol o'zaro harakatidir. Bu jarayonda subekt maqsadga yo'naltirilgan holda atrof-olamni o'zgartirib, obektiv qonuniyatlar talabiga ko'ra yangi, ijtimoiy ahamiyatdagi olamni yaratadi. Atrof-olamga ta'sir qilib, subekt o'z- o'zini ham o'zgartiradi»³⁷ , deb yozadi. Bu fikri bilan faylasuf ijod amaliy faoliyat shakli sifatida namoyon bo'lishiga alohida urg'u beradi. Biroq nazarimizda, ijodni ekzistensial faollik bilan nisbatlash, uni subekt- obektli shaklidan farqli bo'lgan fikriy harakatlar orqali amalga oshiriluvchi, eng istiqbolli qurilma hisoblanadi. Chunki ijodning chuqurtalqini ma'noning yaratilishi bilan bog'liqdir, ya'ni ijod jarayoni qandaydir ideal borliq bilan bog'lanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YHATI :

- 1 Энгельгардт В.А. Познание явлений жизни. (Сер. Наука, мировоззрение, жизнь) - М.: Наука, 1985.
- 2 Энгельгардт В.А. Познание явлений жизни. (Сер. Наука, мировоззрение, жизнь) - М.: Наука, 1985.-276 с.
- 3 Платон. Диалоги: сборник / Платон; Пер. с древнегреч. Сосг., ред. и авт. вступ. ст. А.Ф.Лосев; Авт. примеч. А.А.Тахо-Годи. - Москва : Мысль, 1998. - 607 с.
- 4 Платон. Избранные диалоги. М.: Художественная литература, 1965. С. 161.
- 5 Аристотель. Сочинения: В 4 т. Т. 4. - М.: Мысль, 1983. С. 376-644.
- 6 Forobiy Abu Nasr. Fozil odamlar shahri. -Т.: Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993.- 105-b.
- 7 Ибн Араби. Мекканские откровения. -М.: Бейрут, 1989. - 105 .
- 8 Ал-Хоразми Мухаммад ибн Муса. Математические трактаты. - Т.: «Фан», 1983. – 225

- 9 Фихте И.Г. Наставления к блаженной жизни. О сущности ученого и ее явлениях в области свободы. Философия масонства, письма к Констану. - М.: Канон, 1997. - 400 с.
- 10 Гегель Г.В.Ф. Лекции по истории философии. Книги 1- 3 (Издание второе, стереотипное) серия: Слово о сущем. - СПб.: Наука СПб, 2006. - 347 с.
- 11 Бергсон А. Творческая эволюция. - М., 1998
- 12 Гегель Георг Вильгельм Фридрих. Эстетика В 4 томах. Том 3. - М.: Искусство, 1971. - 624 с.
- 13 O'sha manba: - 400-b.
- 14 Ницше Ф. Несвоевременные размышления. - М.: Азбука-классика, 2009. - 210 с.
- 15 Абдуллаева М., Покачалов Г. Философские проблемы методологии науки: Отдел Институт Философии и права им. И.М.Муминова АН РУз. - Т., 2006. - 5 с.